

Настання відповідальності як наслідок наявності вини

А.А. Лакстінш

студент,
Інститут післядипломної
освіти Київського
національного
університету імені
Тараса Шевченка

У статті розглянуто підстави та умови настання відповідальності. Досліджено проблему вини як умови цивільно-правової відповідальності. Проаналізовано та вивчено теоретичні й практичні підходи до визначення вини як однієї з підстав настання відповідальності в цивільному праві.

Ключові слова: відповідальність, вина, наявність вини, відшкодування шкоди.

В статье рассмотрены основания и условия наступления ответственности. Исследована проблема вины как условия гражданско-правовой ответственности. Проанализированы и изучены теоретические и практические подходы к определению вины как одного из оснований наступления ответственности в гражданском праве.

Ключевые слова: ответственность, вина, наличие вины, возмещение ущерба.

This article describes the bases and necessary conditions for liability. The author studied the problem of guilt as a condition for civil liability. Also, in the article were analyzed and studied the theoretical and practical approaches to the determination of guilt, as one of the bases element for liability in civil law.

Key words: liability, guilt, availability guilt, reparation.

Постановка проблеми

У цивільному праві діє так званий принцип генерального делікту, згідно з яким сам факт заподіяння шкоди вважається протиправним, якщо заподіювач шкоди не доведе, що мав право на дії, що спричинили шкоду. Протиправно заподіяна шкода підлягає відшкодуванню в усіх випадках. Шкода, спричинена правомірними діями, підлягає відшкодуванню тільки у випадках, передбачених законом. У галузі цивільного права дискусія з приводу однієї з умов настання цивільної (цивільно-правової) відповідальності, а саме вини, є найбільш бурхливою і тривалою.

Варто зауважити, що з позицій цивілістики дослідження поняття вини було актуальним у дореволюційній, радянській періоди та нині. Утім, сучасна цивілістична доктрина не відзначається єдністю поглядів стосовно розуміння зазначеного поняття, а тому не дивно, що Цивільний кодекс України [1], як і Цивільний кодекс УРСР 1964 р., визначаючи поняття вини, так і не містить його прямої дефініції.

У другому абзаці першої частині ст. 614 Цивільного кодексу України вперше закріплено легальну цивільно-правову дефініцію вини, визначену через обставини, які свідчать про її відсутність. Так, особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів з належного виконання зобов'язання. Отже, вина в цивільному праві – це нежиття особою всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання або для запобігання заподіяння шкоди. Це визначення вини позбавлене суб'єктивної характеристики, воно ґрунтується на зовнішніх, об'єктивних критеріях визначення. Уживання всіх залежних від особи заходів є формою поведінки особи, а не її психічного ставлення. В актах міжнародного приватного права саме відсутність вини (а не її наявність) має юридичне значення. Вважаємо, що сучасна українська цивілістика потребує наукового дослідження вини, як однієї з підстав виникнення цивільної (цивільно-правової) відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Філософська проблема відповідальності бере свій початок із виникнення антиномії *свобода – необхідність*. Перші спроби осмислити співвідношення свободи і необхідності були зроблені в античному світі. Надалі антиномія *свобода – необхідність* стала однією з центральних філософських проблем. Досліджували цю проблему Платон, Гоббс, Локк, Монтеск'є, Юм, Дж. Мілль та багато інших мислителів. Однак найбільший внесок у формування сучасного розуміння відповідальності зробили представники німецької класичної філософії – Кант і Гегель. Питання вини в цивільному праві досліджували такі відомі науковці-цивілісти як О. Іоффе, Г. Матвеев, М. Агарков. На сучасному етапі проблемі вини в цивільному праві присвячено дослідження І. Канзафарової, С. Гринько, Т. Ківалової, О. Церковної.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Цивільне законодавство, керуючись напрацюваннями цивілістичної доктрини, в сучасних реаліях економічного життя вимагає постійного уточнення вже існуючих концепцій трактування вини, цивільний оборот не стоїть на місці, він весь час адаптується під нові потреби людства, набирає масштабів, вимагаючи не лише суб'єктивних, а й об'єктивних оцінок.

Формулювання цілей статті

У статті пропонується розглянути проблему вини як умови цивільної (цивільно-правової) відповідальності. У контексті цього дослідження постає необхідність розроблення єдиного підходу до поняття вини та методів її визначення, що базується на аналізі концептуальних аспектів вини та встановленні критеріїв винної поведінки, виходячи з доктринальних положень цивільного права та національного цивільного законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження

Цивільна (цивільно-правова) відповідальність як один із видів юридичної від-

повідальності юридичних і фізичних осіб – це встановлені нормами цивільного та господарського права юридичні наслідки за невиконання або неналежне виконання особою передбачених правом обов'язків, що пов'язане з порушенням суб'єктивних прав іншої особи.

Цивільно-правова відповідальність за порушення зобов'язань або заподіяння шкоди настає за таких умов:

- протиправна поведінка особи, що заподіяла шкоду;
- наявність збитків або шкоди;
- причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та настанням шкоди;
- вина особи, що заподіяла шкоду.

За загальним правилом суб'єкт правопорушення є суб'єктом юридичної відповідальності – відповідальність за наявності вини. Однак не завжди суб'єкт правопорушення стає суб'єктом юридичної відповідальності. Цивільне право передбачає випадки, коли відповідальність настає без наявності вини – за договором або за законом.

Проблема вини як умови цивільно-правової відповідальності досліджується в науці з двох позицій: теорії спричинення – відповідальність виникає як сам факт заподіяння шкоди протиправною поведінкою особи, і теорії відповідальності за вину. Принцип відповідальності за вину є історично усталеним, він був закріплений у нормах радянського цивільного законодавства з двадцятих років минулого століття. Незважаючи на тенденцію розширення кола випадків настання відповідальності незалежно від вини, принцип вини й на сьогодні є однією з головних засад інституту відповідальності в цивільному праві. Сучасна цивілістика загалом виходить із напрацювань радянської доби в концепціях розуміння вини, серед яких виділяють дві основні: психологічну та поведінкову.

У радянський період сформувалася й стала основною так звана психологічна концепція, за якою поняття вини розкривалося через психічне ставлення правопорушника до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Так, О. Іоффе вказував, що під виною розуміють психічне ставлення особи до вчиненої нею протиправної дії

чи бездіяння, а також до наслідків, які настають у зв'язку з цією протиправною дією [2, с. 128]. Мається на увазі, що відповідальність за заподіяну шкоду може мати місце, якщо шкоду заподіяно свідомими діями заподіювача. У своїй роботі Г. Матвеев підкреслює, що вина – це не тільки психологічне, а й юридичне поняття, що включає в себе соціальний момент [3, с. 122-201]. Під виною тут розуміються не тільки психологічні хвилювання, а й протиправність поведінки. Подібної позиції дотримувалися й інші науковці радянського періоду [4, с. 130-131]. Отже, підходи в розумінні вини були доволі близькими до кримінально-правових.

Звичайно, внесок цивілістів радянської доби в розуміння вини залишається авторитетним і в умовах сьогодення. Так, зокрема, І. Канзафарова аргументує висновок, що визначення вини в цивільному праві повинно ґрунтуватися на психологічній концепції вини, наводячи при цьому такі міркування: (i) термін «психічне ставлення» у визначенні вини виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливість передбачення настання шкідливих наслідків, оскільки з позицій загальної, соціальної та юридичної психології в кожному психічному акті можна виокремити інтелектуальний та вольовий аспекти; (ii) встановлення правил щодо відповідальності малолітніх, недієздатних з урахуванням саме психічних особливостей суб'єктів, поряд із визначенням вини на основі поведінкової концепції, є порушенням таких загальних принципів цивільного права, як рівність і справедливість; (iii) конструкція вини як психічного ставлення не є спеціальною кримінально-правовою конструкцією. Поняття вини, незалежно від галузі права, базується на положеннях загальної психології, так само, як поняття причинного зв'язку юристи запозичують у філософії [5, с. 25].

Незважаючи на теоретичну значущість вказаного підходу, сучасні реалії економічного життя вимагають пошуку дещо нових шляхів у розробленні цього питання, оскільки виключно суб'єктивна характеристика психологічної концепції, ви-

раженої через психічну форму ставлення особи до власної поведінки, виглядає досить сумнівно.

Критерій оцінки вини боржника не обмежується виключно його психічними переживаннями при вчиненні правопорушення. Як зазначається у правовій літературі, цивілістичній науці не властиві кримінально-правові погляди на вину як один із елементів складу правопорушення, що виступають як певне гіпотетичне психічне ставлення правопорушника до своїх дій та їхніх наслідків [6, с. 721]. На переконання Є. Годеме, такий підхід до розуміння вини виступає відображенням нерозрізнення цивільної та кримінальної відповідальності, відшкодування шкоди та кримінального покарання [7, с. 320-321]. А вина, як доречно зазначено в літературі, у різних галузях права (кримінальному, трудовому, цивільному) не може мати однакового змісту [8, с. 100].

Цивільний оборот не стоїть на місці, він весь час ускладнюється, набирає масштабів, вимагаючи тим самим не лише суб'єктивних, а й об'єктивних оцінок. Саме тому психологічна концепція вини не повною мірою відповідає сутності договірної відповідальності. Так, виникає ще одна концепція трактування вини – це так звана *поведінкова концепція*, відповідно до якої під виною розуміють невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання. Так, на думку Б. Пугінського та Д. Сафіуліна, під виною суб'єкта майнових відносин слід розуміти існування двох обставин, на основі яких виникають підстави для покладення відповідальності. По-перше, наявність у боржника реальних можливостей для належного виконання. По-друге, невжиття ним усіх необхідних заходів з недопущення порушення, відвернення шкоди [9, с. 216-217].

У поведінковій концепції поняття вини нерозривно пов'язане з принципом розумності, що полягає в обов'язку вжиття заходів, до яких вдалася б розумна людина за аналогічних обставин. У цьому разі вина, як елемент цивільного правопорушення, зводиться до співвідношення поведінки відповідача з певним належним стандар-

том. Як свого часу в римському праві, так і в сучасному європейському цей стандарт описується як *поведінка розумної людини*. Цей критерій полягає в тому, щоб поставити на місце відповідача гіпотетичну розумну людину і змодельовати її поведінку за таких обставин. Тобто вина розглядається як невжиття тих заходів обачності, до яких вдалася б розумна людина за таких самих обставин. Однак визначення критеріїв того, як саме поведилася б розумна людина в кожній конкретній справі, є досить складним питанням теорії цивільного права.

Найбільш послідовний і логічний підхід до вирішення цієї проблеми запропонований теорією економічного аналізу, згідно з якою, заходи обачності є розумними, якщо вони раціональні; заходи обачності є раціональними, якщо вони вартісно-виправдані; заходи обачності є вартісно-виправданими, якщо їхня вартість нижча від вартості ймовірних збитків, зменшеної множенням на коефіцієнт ймовірності їхнього настання.

Кваліфікація вини або її відсутності відбувається на основі порівняння поведінки відповідача з об'єктивним мірилом належної дбайливості, притаманної будь-якій розумній людині. Напевне, саме з таких міркувань сучасний український законодавець у Цивільному кодексі України передбачив випадки покладення відповідальності незалежно від вини. Так, наприклад, відповідно до другої частини ст. 612 Цивільного кодексу України, боржник, який прострочив виконання зобов'язання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення.

Актуальним у цивільному законодавстві нашої держави є принцип винної відповідальності (за винятком випадків, прямо передбачених законом) щодо фізичних і юридичних осіб. Однак ми не можемо стверджувати про цілковите втілення в Цивільному кодексі України психологічної чи поведінкової концепції. Тобто в основу розуміння вини законодавцем покладено суб'єктивно-об'єктивний критерій. Так, відповідно до першої частини ст. 614 Цивільного кодексу

України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом.

Таким чином, при розкритті поняття вини у формах умислу або необережності маємо не що інше, як використання психологічної концепції. Говорячи про дані форми вини, О. Іоффе зауважував, що умисел включає елемент наміру, а необережність – результат недодержання вимог уважності, турботливості, завбачливості, дотримуватись яких було необхідним для виконання зобов'язання. При необережності відсутнє конкретне, однак є абстрактне передбачення можливості шкідливих наслідків. Водночас автор вважав, якщо коли конкретна особа, маючи великий досвід і високу кваліфікацію, могла дотриматися значно вищих вимог, однак цього не зробила, то її слід визнавати винною. І, навпаки, за таких же обставин, якщо через непідготовленість порушник не міг дотриматися навіть зазначених загальних вимог, якщо цю непідготовленість не можна поставити йому у вину, то може йтися про звільнення від відповідальності [2, с. 132-134].

Разом із тим, відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання. Так, згідно з положенням ст. 614 Цивільного кодексу України особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів з належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання. У цій нормі дуже чітко простежуються положення поведінкової концепції.

На нашу думку, застосування в цивільному законодавстві України такого підходу, до розуміння вини є доволі вдалим і цьому є декілька причин: (і) розуміння вини є універсальним і може застосовуватись як до договірних, так і позадоговірних (деліктних) зобов'язань; (ii) юридичних і фізичних осіб не може бути притягнуто до відповідальності без вини, за виключенням випадків, коли така відповідальність передбачається законом або договором.

При такому підході доволі показово простежується принцип справедливості як один із основоположних принципів ци-

вільного права, адже в кожному конкретному випадку боржник має змогу довести свою невинуватість, надавши докази, які свідчать, що ним ужито всіх залежних від нього заходів з належного виконання зобов'язання, і це повинно сприяти недопущенню несправедливих наслідків щодо нього, побудованих на основі вини.

Таким чином, цивільне законодавство України, керуючись напрацюваннями цивілістичної доктрини в розумінні вини як умови договірної відповідальності, використовує об'єктивно-суб'єктивний критерій, що дає змогу поєднати позитивні риси як поведінкової, так і психологічної концепції.

Попри законодавче відображення в Цивільному кодексі України поведінкової концепції вини особи, доктрина і судова практика не мають чітких критеріїв стандарту поведінки розумної людини. Наведене свідчить про доцільність упровадження в національне цивільне право стандарту поведінки розумної людини, як мірила дій розумної людини та критерію кваліфікації відсутності вини в діях особи, якщо такі дії є вартісно-виправданими заходами обачності, коли їхня вартість нижча від вартості ймовірних збитків, зменшеної на коефіцієнт імовірності їхнього настання.

Юридичне значення стандарту поведінки розумної людини полягає в тому, що кваліфікація вини або її відсутності відбувається на основі порівняння поведінки відповідача з об'єктивним мірилом

належної дбайливості, притаманної будь-якій розумній людині згідно з критеріями, визначеними стандартом. З погляду теорії економічного аналізу та поведінкової концепції вина є умовою відповідальності, що передбачає перенесення (перерозподіл) втрат однієї особи на рахунок іншої з метою мінімізації сукупного обсягу втрат від фактів порушення суб'єктивних цивільних прав з урахуванням вартості застережних заходів, розміру збитків і рівня дбайливості правопорушника.

Вина зазвичай є передумовою відповідальності як компенсаційної міри, унаслідок чого відбувається покладання майнового позбавлення на сторону, що порушила право іншої. Ураховуючи те, що цивільним правом регулюються майнові правовідносини, вплив на правопорушника відбувається через майнову сферу, однак ступінь вини не враховується при визначенні обсягу відповідальності.

Висновки

Перспективним напрямом подальших досліджень проблеми вини як умови настання відповідальності в цивільному праві є пошук розумного співвідношення можливих збитків і вартості застережних заходів. Визначення такого співвідношення із застосуванням методів економічного аналізу права сприятиме побудові моделі поведінки розумної людини, яка й буде визначати наявність чи відсутність вини зобов'язаної особи.

Література

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – С. 356.
2. *Иоффе О. С.* Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1955. – 311 с.
3. *Матвеев Г. К.* Вина в советском гражданском праве. – К. 1955.
4. *Самощенко И. С.* Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фаруқшин. – М., 1971.
5. *Канзафарова І. С.* Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.03 / НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007.
6. *Брагинский М. И.* Договорное право. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский, изд. 2-е. – М. : Статут, 1999. – Кн. 1. – 848 с.
7. *Годеме Е.* Общая теория обязательств / Е. Годеме / Пер. с фр. И. Б. Новицкого. – М. : Юридиздат, 1948. – 500 с.
8. *Церковна О. В.* Вина як елемент складу цивільного правопорушення / О. В. Церковна / Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – № 2.
9. *Пугинский Б. И.* Правовая экономика : проблемы становления / Б. И. Пугинский, Д. Н. Саффуллин. – М., Юрид. лит. – 1991. – 240 с.